

‘De tooveresse en sult ghy niet laten leven.’ (Ex. 22:18)

De rol van de kerk in de totstandkoming en beëindiging van de heksenvervolging in de Nederlanden
en Vlaanderen.

Naam: Mirjan Wessel

Llnr.: 3337995

E-mail: j.wessel@gmail.students.uu.nl

Cursus: Onderzoeksseminar III ‘Criminal Minds’

Docent: W. Ruberg

Datum: 23-02-‘12

(11.788 woorden)

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1. Hekserij: een definitie	5
Hoofdstuk 2. De rol van de kerk in de totstandkoming van de heksenjacht in de Nederlanden en Vlaanderen	9
De rooms-katholieke kerk	10
De Contrareformatie	15
De protestantse kerk	17
Hoofdstuk 3. De rol van de kerk in de beëindiging van de heksenjacht in de Nederlanden en Vlaanderen.	19
De rooms-katholieke kerk	21
De protestantse kerk	22
Conclusie	26
Bibliografie	29

Inleiding

Hekserij en heksenvervolging zijn populaire thema's voor zowel wetenschapper als leek. In hoeverre is het nodig om wederom aandacht te besteden aan dit thema? Zijn alle aspecten inmiddels niet uitgebreid onder de loep genomen en is onze kennis over dit thema niet compleet? Het is inderdaad zo dat al veel over hekserij geschreven is; toch zijn er nog een aantal aspecten waarover nog de nodige onduidelijkheid bestaat, zo blijkt ook uit een artikel van Marijke Gijswijt-Hofstra. Zij stelt bijvoorbeeld dat er nog onvoldoende onderzoek gedaan is naar het optreden tegen toverij door de katholieke kerk voor de Reformatie.¹ Er is door de jaren heen veel informatie vergaard wat er voor gezorgd heeft dat er binnen de wetenschap een betrekkelijk compleet beeld bestaat over de heksenjacht, de vrouwen –en mannen!- die veroordeeld werden, de gronden waarop zij veroordeeld werden, het verloop van de processen, de straf- en executiemethoden, et cetera. Maar waarom is de heksenjacht überhaupt ooit begonnen? Naar mijn mening bestaat op deze vraag nog geen passend en compleet antwoord.

Het geloof in heksen was al eeuwenlang alom tegenwoordig in de Europese maatschappij, en dus ook in de Nederlanden en Vlaanderen. Wat heeft ervoor gezorgd dat een fenomeen als hekserij veranderde van een algemeen geaccepteerd onderdeel van de volkscultuur in een criminele daad? Hoe valt deze omslag te verklaren en welke partijen zijn hierin van belang geweest? Het valt te verwachten dat een verandering in de strategie van de kerk, ten tijde van het begin van de heksenvervolging, hierin van grote invloed is geweest. Vanuit deze vooronderstelling zal dit essay dan ook zijn vervolg vinden.

Er zal dus gekeken worden naar de omstandigheden die de aanleiding hebben gevormd voor de totstandkoming van de heksenjachten in de Nederlanden en Vlaanderen, waarbij eerst gepoogd zal worden het beginpunt van de heksenvervolging in de Nederlanden en Vlaanderen aan te wijzen. Er zal een focus komen te liggen op de rol van de kerk; vormde het beleid van dit instituut de aanleiding voor de heksenjachten of reguleerde zij slechts een fenomeen dat zich begon te vormen in de maatschappij? Zoals al eerder geconstateerd is, bestaat er over het verdere verloop van de heksenvervolging voldoende toereikend wetenschappelijk materiaal; daarom zal er aan het verloop van de heksenvervolging dan ook geen verdere aandacht besteed worden.

Dit betekent echter niet dat hiermee het beeld van de heksenvervolging compleet is. Want wat geldt voor de totstandkoming van de heksenjacht, geldt ook voor haar teloorgang. Welke omstandigheden en redenen hebben bijgedragen aan de beëindiging van de heksenvervolging? Naar

---

¹ M. Gijswijt-Hofstra, 'Toverij voor de Zeeuwse magistraten en kerkeraden, zestiende tot twintigste eeuw', in: M. Gijswijt-Hofstra en W. Frijhoff (ed.), *Nederland betoverd. Toverij en Hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 94-106, 95

mijn mening bestaat ook hierover nog onvoldoende kennis. Wederom zal in de beantwoording van deze vraag de christelijke kerk een grotere rol spelen. Tegen het einde van de heksenjacht –ook dit punt zal nader gedateerd worden- bestond er in de Nederlanden en Vlaanderen dankzij de Reformatie inmiddels een gemêleerd gezelschap en kerken en geloofsgemeenschappen. Kan er gesteld worden dat het oprukkende Protestantisme in de Nederlanden van invloed is geweest op de beëindiging? Of waren de Protestanten misschien nog wel fanatiekere heksenjagers als de Katholieken? Misschien wordt er wel geconcludeerd dat de verschillende kerkelijke stromingen niet of nauwelijks van invloed zijn geweest op het beëindigen van de heksenvervolging.

Als geografisch kader is er gekozen voor de Nederlanden omdat daar de Reformatie in vergelijking met andere landen relatief succesvol was. Het is daarom interessant juist in de Nederlanden de rol van religie in de totstandkoming dan wel beëindiging van de heksenvervolging te bekijken. Het zou daarnaast interessant zijn om te onderzoeken hoe de totstandkoming en beëindiging van de heksenvervolgingen verliep in landen waarin de Reformatie niet een vergelijkbaar succes kende. Door een dergelijk vergelijkend onderzoek kan pas echt de impact van de Reformatie op de heksenvervolgingen bekeken worden. Voor dit paper reikt een dergelijk onderzoek echter te ver. Aan dit geografisch kader is Vlaanderen toegevoegd, in navolging van andere secundaire literatuur over de heksenvervolging. Daarnaast behoorde Vlaanderen ten tijde van de heksenvervolging ook daadwerkelijk tot de Nederlanden.

Aangezien dit onderzoek zich zal richten op de totstandkoming en beëindiging van de heksenvervolgingen is er geen sprake van een bepaald tijdsspanne waarbinnen een chronologische ontwikkeling wordt weergegeven. In plaats daarvan wordt er gebruik gemaakt van twee meetpunten. Het eerste meetpunt bevindt zich logischerwijs aan het begin van de heksenvervolgingen in de Nederlanden en Vlaanderen. Het laatste meetpunt bevindt zich aan het eind van diezelfde heksenvervolgingen. In het tweede en derde hoofdstuk zal het begin- en eindpunt van de heksenvervolgingen verder gedateerd worden.

Voordat echter kan worden overgegaan tot het hierboven beschreven onderzoek naar heksenvervolgingen is het van belang om duidelijk vast te stellen wat de definitie van ‘heks’ en ‘hekserij’ is. In de Vroegmoderne Tijd kon een vrouw worden vervolgd als heks omdat de buren haar verdachten van het toebrengen van schade aan mens of vee, en omdat de overheid haar ervan beschuldigde met de duivel te hebben geslapen. Hoe is het zover gekomen, hoe is het tot een einde gekomen en welke rol heeft de kerk hierin gespeeld; dat zijn de centrale vragen in dit essay. Om deze te kunnen beantwoorden is het van belang eerst duidelijk te maken wat hekserij nou precies inhield. Daarom wordt er allereerst een definitie opgesteld van hekserij. Misschien is er sprake van een verandering in opvatting over wat hekserij is en wat niet. Dit zou dan kunnen hebben bijgedragen aan de totstandkoming van het einde van de heksenvervolging.

Hoofdstuk 1. Hekserij: een definitie

Om een duidelijke definitie te geven van hekserij is het goed om de etymologische oorsprong van het woord te achterhalen.² Volgens de Franse historicus Claude Lecouteux is de term ‘heks’ afgeleid van ‘hagazussa’, een term die in ieder geval al voorkwam in de dertiende en veertiende eeuw. ‘Haga’ betekent mogelijk ‘haag’ en ‘zussa’ zou ‘vrouw’ of ‘roes’ betekenen. Een ‘hagazussa’ zou dus een vrouw kunnen zijn die in een omheinde omgeving –bijvoorbeeld een bos– zich in een benevelde staat bezighield met magie. Deze manier van uitleggen past het meest bij de associaties die tegenwoordig bij het begrip ‘heks’ worden gemaakt. Een opsomming van andere mogelijke betekenissen van (woorddelen van) ‘hagazussa’: meisje, dienstmeisje, duivel, geest, haten, geslachtsdelen, uitbroeden, penis, et cetera. Het is dus onduidelijk wat nou de precieze etymologische oorsprong is van het begrip ‘heks’; feit is wel dat de meeste betekenissen die genoemd zijn, wel de nodige associaties (vrouwelijkheid, dienstbaarheid aan de duivel en seksualiteit) oproepen.

Op welke manier werd de term ‘heks’ echter gebruikt? Was het begrip ‘heks’ wel gangbaar? In processtukken afkomstig uit Vlaanderen werd bijvoorbeeld steeds gebruik gemaakt van de term ‘toveres’.³ Dit is ook het geval in het vonnis van Mayken Luucx, uitgesproken door de schepenen van Brugge op 23 juni 1634: “[...] Heeft voorts haer diversschelick ghevonden in vergaderynghen ende dansen van de boose vyanden ende van andere tooveraers ende tooveressen”.⁴ Waarin ligt het onderscheid tussen beide termen? De benaming ‘toveres’ is algemener; het slaat op een persoon die magische krachten kon uitoefenen via toverspreuken, voorwerpen en handelingen, die de toekomst kon voorspellen en liefdesmagie kon beoefenen. Als er sprake is van een pact met de duivel, wordt er gesproken van hekserij, aldus Monika Triest en Lou Gils.⁵ Deze scheidslijn is echter niet zo helder te trekken; zo kan er sprake zijn van regionale verschillen. In algemeenheid kan echter gesteld worden dat een heks zich niet enkel schuldig maakte aan toverij, maar daarnaast ook een pact met de duivel gesloten zou hebben. Dit concept ‘hekserij’ werd geformaliseerd door het handboek *Hexenhammer*

---

² Voor een uitgebreide behandeling van de etymologische oorsprong zie: E.C. Polomé, ‘Althochdeutsch hag(a)zussa “Hexe”: Versuch einer neuen Etymologie’, in R. Bergmann e.a. (ed.), *Althochdeutsch 2 (Wörter und Namen. Forschungsgeschichte)* (1987) 107-112

Deze is te raadplegen op: <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/heks>

³M. Triest en L. Gils, *Met de duivel naar bed. Heksen in de Lage Landen* (Leuven 2002) 42

⁴ Professor J. Monballyu van de Katholieke Universiteit Leuven doet archiefonderzoek naar heksenvervolging in de Zuidelijke Nederlanden. Hij stelt zijn archiefonderzoek online beschikbaar: <http://www.kuleuvenkortrijk.be/facult/rechten/Monballyu/Rechtlagelanden/Heksenvlaanderen/heksenindex.htm>.

Het vonnis van Mayken Luucx, 23 juni 1634 te Brugge, te raadplegen via:

<http://www.kuleuvenkortrijk.be/facult/rechten/Monballyu/Rechtlagelanden/Heksenvlaanderen/Vonnissenhekserij/Vonnissenhekserijtekst1625-1649.htm# ftn1>

⁵ Triest en Gils, *Met de duivel naar bed*, 44

van Heinrich Kramer (ook wel Institoris genoemd) en Jacobus Sprenger⁶ dat al in 1487 voor het eerst werd uitgegeven.

De *Hexenhammer* is van grote invloed geweest op de ontwikkeling van het heksenconcept, daarom zal deze nu nader behandeld worden. Lène Dresen-Coenders heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar de invloed van de *Malleus Maleficarum* (de Latijnse benaming voor de *Hexenhammer*).⁷ Zij heeft geprobeerd de beweegredenen van de auteur(s) te achterhalen, heeft gekeken naar de redenen waarom vrouwen meer verdacht zijn dan mannen en heeft onderzoek gedaan naar de maatschappelijke achtergrond in de tijd dat de heksenleer in opkomst kwam. Voor dit hoofdstuk is echter haar onderzoek naar de wezenskenmerken van heksen zoals deze in de *Hexenhammer* beschreven staan, het meest interessant.

Dresen-Coenders heeft uit de tekst van de *Hexenhammer* vier hoofdkenmerken van hekserij weten te destilleren. Als eerste moet er sprake zijn van een gehele of gedeeltelijke afzwering van het geloof.⁸ Heksen zijn apostaten: zij hebben het geloof verloochend met woorden en daden; soms zelfs met het hart. Hun zonde is veel erger dan die van anderen die door externe dreiging van het geloof afvallen; zo kan een christen zich soms bedreigd voelen als hij een minderheid vormt en om die reden kan hij het geloof van de overheersende groep aannemen. Een heks laat zich echter verleiden door de duivel vanwege bijvoorbeeld een belofte van grote rijkdom. Er is dus geen sprake van een externe druk, maar van een rechtstreeks verbond met de duivel. Een grotere zonde bestaat er niet. Daarom bestaat er voor een heks geen gratie; als zij zich bekeert, moet ze dus alsnog gedood worden.⁹

Als tweede is er sprake van toewijding aan de duivel met lichaam en ziel. Alle heksen hebben gemeen dat zij een pact hebben gesloten met de duivel.¹⁰ Volgens de *Hexenhammer* is er zijn er verschillende 'klassen' van heksen, en heeft de ene heks dus meerdere of andere gaven dan de andere. In de *Hexenhammer* is een opsomming te vinden van heksenwerken.¹¹ Niet alle heksen kunnen alle heksenwerken ook tot uitvoer brengen; feit is wel dat alle heksen een verbond met de duivel gesloten hebben en zich overgegeven hebben tot ontucht met hem. Volgens de *Hexenhammer*

---

⁶ Er bestaat historisch debat over het feit of Institoris daadwerkelijk heeft meegeschreven aan de *Malleus Maleficarum*.

⁷ L. Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel. Een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderende situatie van de vrouw en als middel tot hervorming der zeden* (Baarn 1983) 67-146

⁸ Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 89 of:

J. Sprenger en H. Institoris, *Malleus Maleficarum. Der Hexenhammer. Verfaßt von den beiden Inquisitoren Jakob Sprenger und Heinrich Institoris. Zum ersten Male ins Deutsche übertragen und eingeleitet von J.W.R. Schmidt* (Darmstadt 1974) Deel I: 183

⁹ Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 89-90 of:

Sprenger en Institoris, *Malleus Maleficarum*, deel I: 186-190

¹⁰ Sprenger en Institoris, *Malleus Maleficarum*, deel II: 29

¹¹ Geciteerd in: Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 90-91

kan dit verbond op twee manieren gesloten worden: als privé-verbond of in een plechtige ceremonie.¹² In het geval van een plechtige ceremonie introduceren de heksen een novice aan de duivel. Desbetreffende vrouw moet vervolgens de christelijke eredienst afzweren, beloven met lichaam en ziel aan de duivel te behoren en beloven er alles aan te doen om andere mensen voor de duivel te winnen. Daarna verlangt de duivel van haar dat zij zelf maakt van de beenderen en ledematen van bij voorkeur gedoopte kinderen. Hiermee komt de ceremonie tot een eind.

Daarnaast zouden heksen kinderen aan de duivel offeren.¹³ Dit kan op twee manieren gebeuren. Als eerste gaat het om het doden van bij voorkeur ongedoopte pasgeboren kinderen. De duivel drong aan op het doden van ongedoopte kinderen omdat zij niet in de hemel konden komen. Daardoor werd het getal der uitverkorenen langzamer bereikt, waardoor de duivel langer de tijd had zijn helse werk op aarde te voltooien. Daarnaast ging het om het toewijden van levende kinderen aan de duivel, door het kind bijvoorbeeld na de geboorte omhoog te heffen. Dit kind zou dan altijd een neiging tot hekserij houden, maar als het door deugdzaam ouders werd opgevoed, was er wel degelijk hoop voor een godvruchtig leven.

Als laatste kenmerk noemt Dresen-Coenders het geslachtelijk verkeer met *incubi* en *succubi* (respectievelijk mannelijke of vrouwelijke gedaanten).¹⁴ De duivel is een geest en heeft dientengevolge geen lichaam. Hoe is het dan mogelijk dat hij seksueel contact heeft met mensen? Als antwoord op dit probleem is een constructie bedacht. Volgens Institoris –die hierin Thomas van Aquino navolgt- neemt de duivel een luchtachtig lichaam aan, waardoor het voor hem mogelijk is seksueel contact te hebben met mensen.¹⁵ Hoe is het echter mogelijk dat de duivel kinderen verwekt? Hiervoor is toch echt menselijk zaad nodig. De duivel vangt als *succubus* –dus in vrouwelijke gedaante- het zaad op van een man. Vervolgens stort hij het zelf uit als *incubus* –dus in mannelijke gedaante- uit bij een vrouw.

Tot zover het beeld dat de *Hexenhammer* schetst wat betreft heksen en de praktijken die door heksen tot uitvoer zouden worden gebracht. In hoeverre is dit beeld echter verspreid geweest bij de bevolking? Waren zij op de hoogte van dit heksenbeeld en geloofden zij in de heks zoals ze hierboven beschreven is of bestond er bij de gewone mens een ander idee?

Volgens de historicus Toussaint-Raven is de *Hexenhammer* voor lange tijd het heksenhandboek van de wereldlijke rechters geweest en kent het boek in ieder geval negenentwintig herdrukken, waarvan de laatste in 1669 plaatsvond.¹⁶ Dit illustreert dat de *Hexenhammer* in ieder geval bij de rechtsprekende partij -of deze nou wereldlijk of kerkelijk van aard was- van grote invloed

---

¹² Sprenger en Institoris, *Malleus Maleficarum*, deel II: 29

¹³ Ibidem, deel II: 140

¹⁴ Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 96-99

¹⁵ Sprenger en Institoris, *Malleus Maleficarum*, deel II, 205

¹⁶ J.E. Toussaint Raven, *Hexenvervolging* (Bussum 1972) 32

is geweest. Volgens Claude Gérest reikt de invloed van de *Hexenhammer* echter nog verder: “Zonder dadelijk alle ideeën van het boek als pasmunt van het tijdsgewricht te bestempelen, is het toch noodzakelijk zich steeds te realiseren dat hetgeen moderne lezers bizar en obsessief voorkomt, in veel gevallen kan worden herleid tot een destijds gangbaar denkpatroon.”¹⁷

Volgens Gérest beschrijft de *Hexenhammer* dus een bestaand en zelfs gangbaar denkpatroon. Toverij was inderdaad geen nieuw fenomeen; zo stelde de drost van Heusden in 1371 al dat twee vrouwen schuldig waren aan ‘thoverien’.¹⁸ En in 1293 kondigde Jan II van Sierck, de bisschop van Utrecht af dat toverij alleen door de bisschop mocht worden berecht.¹⁹ Dit zijn maar enkele voorbeelden waaruit blijkt dat toverij en hekserij geen nieuw fenomeen vormden ten tijde van het begin van de heksenvervolging in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Ook inhoudelijk komen deze vroege zaken van voor de heksenvervolging overeen met het heksenbeeld dat geschetst wordt in de *Hexenhammer*. Er is in de veertiende en vijftiende eeuw al sprake van het ziek maken van vee en mensen, van ‘weermaicksters’ (vrouwen die verdacht werden van het maken van storm en onweer), van boeleren (seksueel contact) met de duivel, van het boze oog, et cetera.²⁰

Er kan geconcludeerd worden dat het beeld dat de *Hexenhammer* schetst, overeenkomt met het heksenbeeld dat reeds lang onder de gewone bevolking bestond. De auteurs van de *Hexenhammer* zijn dus niet de uitvinders van dit heksenbeeld; zij beschrijven slechts het bestaande en alledaagse heksengeloof. Zij brengen alle bestaande volkselementen samen waardoor ‘de heks’ en haar praktijken worden geïnstitutionaliseerd. En deze institutionalisering van ‘de heks’ is van grote impact geweest op haar vervolging.

Aangezien voldoende is aangetoond dat het heksenbeeld uit de *Hexenhammer* wijdverspreid was, zal dit beeld dan ook in het verdere vervolg van dit essay gebruikt worden. De *Hexenhammer* heeft het heksenbeeld geïnstitutionaliseerd; een belangrijke factor in de totstandkoming van de heksenvervolging. Is religie een andere factor die heeft bijgedragen aan de totstandkoming van de heksenvervolging? Op deze vraag zal het volgende hoofdstuk zich richten.

---

¹⁷ C. Gérest geciteerd in: P. van der Eerden, ‘De *Malleus maleficarum*, de duivel en de kwestie van de verdwenen geslachtsdelen’, in: L. Dresen-Coenders, M. Geerdes en G. Rooijackers (ed.), *Duivelsbeelden. Een cultuurhistorische speurtocht door de Lage Landen* (Baarn 1994) 137-167, 139

¹⁸ H. de Waardt, *Toverij en samenleving. Holland 1500-1800* (Den Haag 1991) 48

¹⁹ De Waardt, *Toverij en samenleving*, 49

²⁰ Ibidem 47-63

Hoofdstuk 2. De rol van de kerk in de totstandkoming van de heksenjacht in de Nederlanden en Vlaanderen

Het heksengeloof werd niet plotseling geïntroduceerd in de zestiende eeuw; zoals al in het vorige hoofdstuk is aangetoond, bestond het heksengeloof al veel langer. Maar toch vond er een omslag plaats. Hekserij veranderde van een geaccepteerd maatschappelijk fenomeen in een criminele en godslasterlijke activiteit die negatieve gevolgen had voor de gehele maatschappij. Hoe valt deze omslag te verklaren? Vanwege het godslasterlijke karakter binnen het vernieuwde heksenbeeld, valt het te verwachten dat de kerk van invloed is geweest in deze verandering van beeldvorming. Dit hoofdstuk zal zich richten op de vraag in hoeverre dit daadwerkelijk het geval is geweest. Vormde het beleid van de kerk de aanleiding voor de heksenjachten of reguleerde zij slechts een bestaand maatschappelijk fenomeen?

Voordat er wordt overgegaan tot de beantwoording van deze vragen zijn er nog een tweetal zaken die nadere aandacht vereisen. Als eerste is het goed om toe te lichten wanneer precies de heksenvervolgving begon. Daarnaast zal het begrip 'de kerk' nader toegelicht worden. Welke geloofsovertuigingen vielen er ten tijde van het begin van de vervolging precies onder 'de kerk' en welke instituten vervulden binnen 'de kerk' de beleidsbepalende rollen?

Over het algemeen wordt de tweede helft van de zestiende eeuw genoemd als startperiode van de heksenvervolgving in de Nederlanden en Vlaanderen. Er werden voor deze periode ook al heksen vervolgd, maar vanaf 1540 valt er een duidelijke toename te detecteren.²¹ In deze tijd kreeg de heksenvervolgving haar 'moderne' kenmerken; zo werden er steeds vaker leden van eenzelfde familie vervolgd –zoals bijvoorbeeld een moeder en dochter–,²² en werden er steeds meer vrouwen ook daadwerkelijk schuldig bevonden en ter dood gebracht.²³ Jacobus Scheltema, een historicus uit de negentiende eeuw, stelde dat 'heksenvervolgingen in heel de Nederlanden tot ongeveer 1580 een zeldzaamheid geweest' waren.²⁴ Zijn opinie wordt door veel wetenschappers nog steeds nagevolgd.²⁵ In navolging van deze algemene wetenschappelijke opinie zal dit essay zich dan ook aansluiten bij de tweede helft van de zestiende eeuw als startpunt van de heksenvervolgingen in de Nederlanden en Vlaanderen. Wel moet hierbij de kanttekening gemaakt worden dat historici als De Waardt en De

---

²¹ Ibidem 109

²² Ibidem 110

²³ Toussaint Raven, *Heksenvervolgving*, 40

²⁴ J. Scheltema, *Geschiedenis der heksenprocessen, eene bijdrage tot den roem des vaderlands* (Haarlem 1828) 114-118

²⁵ H. de Waardt en W. de Blécourt, "Het is geen zonde een kwaad mens ter dood te brengen". De berechting van toverij tijdens de regering van hertog Karel van Egmond', in: M. Gijswijt-Hofstra en W. Frijhoff (ed.), *Nederland betoverd. Toverij en Hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 15-26, 15

Blécourt oproepen to hernieuwd onderzoek naar de processen die tussen 1450 en 1550 gevoerd zijn.²⁶ Aangezien dit onderzoek echter nog niet heeft plaatsgevonden zal eerder aangewezen beginpunt gehandhaafd worden.

Dit hoofdstuk zal zich richten op de rol van de kerk in de totstandkoming van de heksenjacht. Het is daarom goed om toe te lichten wat er precies verstaan werd onder 'de kerk' rond 1550. Want al in 1517 formuleerde Maarten Luther zijn 95 stellingen tegen onder andere de afluathandel; van oudsher het moment dat als startsein van de Reformatie wordt gezien. Rond 1550 predikte Johannes Calvijn in Genève een leer waarin hij nog meer afstand nam dan Luther van de tot dan toe algemeen geaccepteerde Rooms-katholieke leer. In het verdere vervolg van de zestiende eeuw verspreidde het protestantisme zich verder door Europa.

De rooms-katholieke kerk keek niet lijdzaam toe, en greep in. Het Concilie van Trente (1545-1563) wordt gezien als het hart van de Contrareformatie. Op dit Concilie werd het antwoord geformuleerd op de Reformatie. Zo werd de Vulgaat tot de standaardtekst van de Bijbel verklaard, werden de zeven sacramenten vastgesteld, werd de aflatenpraktijk bevestigd en het vagevuur opnieuw toegelicht. Er werd opnieuw vastgesteld dat het Latijn de enige liturgische taal was en er werd opgeroepen tot het vasthouden aan een celibatair leven. Bestaande conventies werden dus opnieuw vastgesteld. Toch vond er ook een verandering plaats. Het Concilie bepaalde dat bisschoppen een theologische studie moesten hebben afgerond. Hierdoor werd het voor de adel onmogelijk om een jongere zoon van een baantje binnen de kerk te voorzien. De rooms-katholieke kerk bevestigde en verscherpte dus haar beleid; dat was het antwoord op de Reformatie.

Samenvattend kan gesteld worden dat er in de Nederlanden en Vlaanderen twee hoofdstromingen zijn te onderscheiden. Als eerste is daar het rooms-katholieke geloof. Hiertegen komt de Reformatie in verzet en daardoor ontstaan het protestantse geloof. De rooms-katholieken antwoordden hier weer op door middel van de Contrareformatie. Er vond een wezenlijke beleidsverandering plaats binnen de rooms-katholieke kerk.

De rooms-katholieke kerk

Op welke manier werd er binnen deze stromingen aangekeken tegen hekserij en vervulden zij een actieve rol in de vervolging van heksen? Als eerste zal gekeken worden naar de rol van rooms-katholieke kerk binnen de heksenvervolgingen. In tegenstelling tot de geloofsstromingen die voortkwamen uit de Reformatie, stoelde de rooms-katholieke kerk wel op een lange traditie. Ook wat betreft de opvattingen van de rooms-katholieke kerk over hekserij en vervolging bestond er al een lange traditie. Deze opvatting wordt ondersteund door het voorwoord van Heinrich Sprenger in

---

²⁶ De Waardt en De Blécourt, "Het is geen zonde een kwaad mens ter dood te brengen", 16

zijn *Hexenhammer*. Hij stelt dat de inhoud van hun boek grotendeels was ontleend aan de opvattingen van vroegere geleerden.²⁷ En inderdaad citeert Sprenger een aantal oude schrijvers zoals Thomas van Aquino, Augustinus, Gregorius en zelfs Aristoteles. Het idee van de *succubus* en *incubus* is bijvoorbeeld een constructie die het eerst gevonden wordt bij Thomas van Aquino.

Binnen de rooms-katholieke kerk waren in de voorgaande eeuwen tevens een aantal decreten uitgevaardigd aangaande hekserij en een eventuele vervolging. Zo verscheen in de twaalfde eeuw het *Decretum Gratiani*; in zijn werk verzamelde de monnik Gratianus allerlei bronnen over rechtspraak in zijn algemeenheid, maar hij richtte zich ook op de verschillende vormen van toverij. Hiervoor baseerde hij zich op handleidingen voor biechtvaders, concilies, de werken van kerkvaders, oude wetten en pauselijke brieven.²⁸ Al in 1258 stond paus Alexander IV toe dat diegenen die zich bezig hielden met magie konden worden vervolgd en in 1320 stelde paus Johannes XXII dat hekserij onder ketterij viel. Aangezien ketterij een misdaad was die actief vervolgd werd, ligt hier de oorsprong van de actieve heksenvervolging door de kerk. Toch bleef het aantal veroordelingen laag; een aantal wat pas rond 1550 begon toe te nemen in de Nederlanden en Vlaanderen. Van oudsher is de rooms-katholieke kerk dus bekend met het heksengeloof; ze kent een traditie van decreten die zich gericht hebben op dit onderwerp. Het niet geloven in hekserij werd zelfs gezien als ketterij.²⁹ Het valt dus te verwachten dat de heksenvervolging binnen de rooms-katholieke kerk dan ook geen uitzondering was. Wanneer de lokale autoriteiten, zoals de bisschoppen, het beleid volgden wat hen vanuit Rome werd opgedragen, zouden ze actief deel moeten nemen aan de heksenvervolging.

Het is dan ook opvallend dat de kerkelijke rechtbank, ook wel 'seend' genoemd, er niet in slaagde om actief heksen te vervolgen. De vraag rijst op of een actieve vervolging ooit de intentie is geweest van de seend. De Waardt stelt dat deze kerkelijke rechtbank zich enkel bezighield met contramagie (magie gericht op het ongedaan maken van betoveringen), waarzeggerij en bijgeloof.³⁰ Er is maar heel weinig bekend over straffen die daadwerkelijk werden uitgedeeld en het was mogelijk om een eventuele vervolging van dit gerecht af te kopen. De magistraten binnen de seend hadden enkel oog voor persoonlijk financieel gewin, aldus Joosten. Corruptie en afpersing was aan de orde van de dag.³¹ 'Het seendgerecht was eenvoudig niet in staat een energieke aanval in te zetten tegen de toverij of enige andere soort van misdrijf', concludeert De Waardt.³² Het is dan ook niet verbazend dat Karel V in 1526 ingreep, en de schouten en baljuws binnen het Hollandse gewest toestond voortaan op eigen initiatief op te treden tegen toverij.

---

²⁷ Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 22

²⁸ De Waardt, *Toverij en samenleving*, 80

²⁹ Toussaint Raven, *Heksenvervolging*, 31

³⁰ De Waardt, *Toverij en samenleving*, 80

³¹ Ibidem

³² Ibidem

De seend was echter niet de enige kerkelijke instantie die zich bezighield met rechtspraak. Binnen de katholieke kerk bestond een ander rechtsprekend orgaan, de inquisitie. De inquisitie verschilde in zoverre met de seend, dat zij niet afhankelijk was van een aanklacht om een onderzoek te kunnen beginnen.³³ Dat maakte de inquisitie bij uitstek een geschikte organisatiestructuur voor een actieve heksenvervolging. Er waren binnen de Nederlanden drie inquisities actief: de bisschoppelijke, de pauselijke en de Spaanse Inquisitie. De rol van de bisschoppelijke inquisitie in de heksenvervolging was minimaal. De bisschop delegeerde deze taak namelijk gewoonlijk naar zijn aartsdiakens. De aartsdiakens waren tevens de magistraten die zitting hadden binnen het seendgerecht³⁴, het is dan ook niet verbazend dat de activiteiten van de bisschoppelijke inquisitie op het gebied van heksenvervolging, evenals de activiteiten van de seend, minimaal waren.

De auteur van de Hexenhammer, Jacobus Sprenger was als inquisiteur actief binnen de Pauselijke Inquisitie, evenals Heinrich Institoris. In hun werk ondervonden zij veel tegenstand van wereldlijke autoriteiten, maar verbazend genoeg ook van kerkelijke autoriteiten.³⁵ Beiden achtten het zelfs nodig om zich tot de paus te wenden voor ondersteuning. Paus Innocentius gaf aan deze oproep gehoor en ondertekende op 5 december 1484 de bul *Summis desiderantes*.³⁶ Hierin gaf hij de inquisiteurs alle steun en het document werd vervolgens door Sprenger en Institoris ingezet als aanbeveling. Maar zelfs deze pauselijke aanbeveling kon niet voorkomen dat Sprenger en Institoris nog steeds veel weerstand ondervonden in hun werkzaamheden. Zo verzette de bisschop van Innsbruck zich tegen de heksenjacht die in zijn diocees plaatsvond, en verweet hij Institoris dat hij kinds zou zijn geworden.³⁷

Is het mogelijk dat niet alleen Institoris en Sprenger weerstand ondervonden in hun werkzaamheden, maar dat in zijn algemeenheid gesteld kan worden dat de lokaal georiënteerde kerkelijke autoriteiten zich niet konden vinden in de heksenvervolging? Er zouden verschillende argumenten kunnen worden aangedragen die deze stelling onderschrijven. Misschien waren de lokale katholieke autoriteiten bang voor eventuele onrusten die voort konden komen uit een vervolging. Institoris en Sprenger waren actief in de Elzas rond 1480, een tijd waarin dit gebied ernstig geteisterd werd door een graancrisis.³⁸ De weerstand vanuit de bevolking tegenover de geestelijkheid nam toe; zij leden niet onder de hoge graanprijzen. In deze omstandigheden is het

---

³³ P. Gerbenzon, 'De vervolging van toverij in Groningen en Friesland, zestiende eeuw. "Buitenlandse" invloeden en de invloed van rechterlijke organisatie en procesrecht', in: M. Gijswijt-Hofstra en W. Frijhoff (ed.), *Nederland betoverd. Toverij en Hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 124-133, 130

³⁴ De Waardt, *Toverij en samenleving*, 82

³⁵ Toussaint Raven, *Heksenvervolging*, 31

³⁶ Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 78

³⁷ Ibidem 78

³⁸ Ibidem 79

begrijpelijk dat bisschoppen de bevolking niet verder wilden belasten door een heksenjacht te openen. In de vijftiende en zestiende eeuw werd niet alleen de Elzas geteisterd door crisis, ook elders was dit het geval. Het feit dat bisschoppen zich onthielden van heksenvervolging om deze reden zou dus ook van toepassing kunnen zijn op de Nederlanden en Vlaanderen rond 1550.

Het zou ook mogelijk zijn dat bisschoppen en dergelijke vonden dat de heksenjacht de aandacht afleidde van het 'echte' gevaar, zoals de ketterij die de kop opstak in de vorm van de Reformatie. De verspreiding van het heksengeloof was sterk regionaal bepaald. Zo zijn er in Roermond 64 heksen verbrand, terwijl een grote stad als Antwerpen maar eenmaal een heks heeft veroordeeld en omgebracht. In bepaalde diocesen was het volkse heksengeloof dus helemaal niet van grote invloed. Het is dan ook te verwachten dat de leiders van deze laatste diocesen, de bisschoppen, geen voorstanders waren van een heksenvervolging of een inquisitoriaal onderzoek. Daarmee zou onnodig een nog niet bestaand probleem gecreëerd worden en zouden slapende honden worden wakker gemaakt. Zij richtten liever hun energie op de wel bestaande problemen, zoals de groeiende sympathie voor het gedachtegoed van de Reformatie.

Verder kan het zijn dat de lokale katholieke autoriteiten bang waren om hun verhoudingen met de staat te verstoren en wilden zij niet in de wielen rijden van de wereldlijke rechtbanken. Zoals gezegd werd al in 1320 door paus Johannes XXII vastgesteld dat hekserij een vorm van ketterij was. Aangezien ketterij een misdrijf was waartegen kerkelijke instanties konden en zelfs moesten optreden, zou het te verwachten zijn dat de kerkelijke instanties ook daadwerkelijk heksen vervolgden. Toch vonden verreweg de meeste processen plaats voor een wereldlijke rechtbank zoals bijvoorbeeld een schepenhof. Dit ontbreken van kerkelijke heksenvervolging valt te verklaren vanuit de beperkte mogelijkheden van de kerkelijke instanties.³⁹ Zo mochten kerkelijke rechtbanken niet de doodstraf uitspreken en uitvoeren. Wanneer een kerkelijke rechtbank een verdachte schuldig bevond aan hekserij moesten zij deze persoon overdragen aan de wereldlijke rechtbank. Deze wereldlijke rechtbank nam niet rechtstreeks de beschuldiging en het vonnis van de katholieke rechtbank over; in plaats daarvan werd de gehele procedure nog eens overgedaan. Al het werk van de katholieke rechtbank was dus voor niets geweest, en als de wereldlijke rechtbank wel haar bevindingen overnam erkende zij niet dat dit het werk was geweest van de katholieke rechtbank. Het eventuele vervolgen van een heks maakte de katholieke instanties dus nog eens fijntjes duidelijk dat zij in haar mogelijkheden en bevoegdheden toch echt ondergeschikt was aan de staat. Deze constatering was dermate onaangenaam voor de katholieke instanties dat het te begrijpen is dat zij daar niet steeds meer geconfronteerd wilden worden. Een afzijdige houding ten opzichte van heksenvervolging valt vanuit dit oogpunt te begrijpen.

---

³⁹ J. Monballyu, *Van hekserij beschuldigd. Heksenprocessen in Vlaanderen tijdens de 16de en 17de eeuw* (Kortrijk-Heule 1996) 15

Het waren dus de wereldlijke rechtbanken die de heksen vervolgden en veroordeelden. Maar op welke gronden dacht de staat het recht te hebben om heksen te vervolgen? Hekserij is toch een misdaad die bovenal gericht is tegen de kerk? De staat stoelde echter ook op goddelijke autoriteit; het was door de gratie Gods dat de koning zijn functie mocht bekleden. Een lastering van God, zoals hekserij, werd tegelijkertijd opgevat als majesteitsschennis.⁴⁰ Vanuit deze redenatie vervolgde de staat actief heksen. Daarnaast brachten heksen rechtstreeks de bevolking van de staat in gevaar, door bijvoorbeeld de oogst te laten mislukken. Het was dus meer dan terecht dat de staat haar bevolking beschermde en ingreep door middel van heksenvervolging.

Samenvattend zijn er verschillende oorzaken te noemen voor een terughoudende houding van lokale katholieke autoriteiten ten opzichte van de heksenvervolging. De seend werd gekenmerkt door corrupte aartsdiakenen die werkten in opdracht van de bisschop. Deze bisschoppen kenmerkten de eigen bisschoppelijke inquisitie door terughoudendheid in heksenvervolging om de besproken verschillende redenen. De pauselijke inquisitie ondervond in haar werk en intenties tegenstand van diezelfde lokale autoriteiten.

Dan blijft nog een instantie onbesproken, namelijk de roemruchte Spaanse Inquisitie. In de Nederlanden en Vlaanderen heeft de Spaanse Inquisitie nooit veel invloed uitgeoefend, aldus De Waardt. Ook dit heeft te maken met de verhoudingen tussen kerk en staat. De wereldlijke autoriteiten beschermden nauwgezet de eigen traditionele rechtsmacht en daarom werden 'kerkelijke pottenkijkers' zoveel mogelijk afgeweerd.⁴¹ Volgens De Waardt had deze Inquisitie ook geen interesse in de toverij- en hekserijgevallen. Hij illustreert deze aanname door te verwijzen naar de inquisiteur Lindanus die in december 1564 in Delft actief was. Op dat moment waren enkele verdachten gevangen genomen op grond van een verdenking van toverij. Uit de bewaarde stukken blijkt echter geen enkele bemoeienis van Lindanus met deze zaken; hij interesseerde zich klaarblijkelijk enkel voor de ketterijgevallen.⁴²

De kerkelijke instanties en inquisities kregen en/of wilden geen grip op de rechtsgang in de Nederlanden en Vlaanderen; dit privilege was en bleef voorbehouden aan de staat. Er zou geconcludeerd kunnen worden dat de invloed van de katholieke kerk in de totstandkoming van de heksenjacht nihil is geweest. Er was wel een officiële opdracht tot heksenvervolging, maar in de lokale praktijk werd deze opdracht niet nageleefd. Deze conclusie kan echter voorbarig zijn. Er bestaat namelijk nog steeds het beeld dat de rooms-katholieke kerk actief heksen heeft vervolgd. Berust dit beeld dan compleet op verkeerde aannames? Of zijn er ook wel degelijk actieve heksenjagers te vinden binnen de katholieke kerk? En als er daadwerkelijk sprake is van actieve

---

⁴⁰ Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, 97

⁴¹ De Waardt, *Toverij en samenleving*, 83

⁴² Ibidem

heksenjagers, wat was dan hun motivatie? Wat voor impact heeft bijvoorbeeld de Reformatie gehad op de rooms-katholieke opvatting wat betreft het al dan niet actief najagen van heksen?

De Contrareformatie

Volgens de Utrechtse rechtshistoricus Maryke van de Vrugt zijn er drie hoogtepunten te detecteren in de heksenvervolging en vallen deze drie hoogtepunten samen met 'perioden waarin kerk en samenleving hun oude zekerheden geconfronteerd zien worden met nieuwe ideeën'.⁴³ In deze perioden zou desintegratie dreigen, die bestreden wordt door het vinden van nieuw houvast en het afzet tegen afwijkend geloof en gedrag.⁴⁴ Tijdens de Contrareformatie dreigde inderdaad een dergelijke desintegratie. Het is de tijd van het humanisme, van hervormingen, en oorlogen; allemaal factoren die de eenheidsstructuur van de rooms-katholieke kerk definitief hebben beëindigd. 'De kerk van de Contrareformatie en de hervormde kerken zuiveren, gelijk in verbetering en intolerantie, hun gebieden van andersdenkenden, ongeacht of dat nu ketters of heksen zijn.'⁴⁵

Om te achterhalen wat de impact is geweest van de Contrareformatie is het goed om te kijken naar de gebieden binnen de Nederlanden waar de Contrareformatie relatief succesvol was, namelijk in het zuiden van de toenmalige Nederlanden. Ingrid Evers heeft onderzoek gedaan naar toverijprocessen in Limburg en Noord-Brabant. Volgens haar luidde de terugkeer van Maastricht onder de Spaans-Brabantse kroon een periode in, die gekenmerkt werd door een strakker bestuur en het herstel van de katholieke godsdienst.⁴⁶ Als eerste werden de magistraten gezuiverd van eventuele ketterse invloeden; zij moesten vervolgens onder ede verklaren dat ze het ware geloof zouden helpen handhaven. Het leven van de Maastrichtenaren moest in contrareformatische banen worden geleid. Dit streven naar zuivering uitte zich bijvoorbeeld in de onderzoeken die in 1584 plaatsvonden naar de plaatselijke vroedvrouwen.⁴⁷ In Maastricht vond inderdaad een zuivering plaats zoals Maryke van de Vrugt deze beschrijft; een twintigtal verdachten werden veroordeeld voor hekserij.⁴⁸

In de gebieden rondom Maastricht vonden ook vele hekserijprocessen plaats. Het is te verwachten dat de magistraten van de verschillende steden sterk letten op wat zich afspeelde in de omliggende steden. Als in alle omliggende steden regelmatig de brandstapel rookte, waarom zou dan de eigen stad ook niet vergeven zijn van toverij? Al die processen en executies hebben dus een

---

⁴³ M. van de Vrugt, *Aengaende criminele saken* (Deventer 1982) 36

⁴⁴ Van de Vrugt, *Aengaende criminele saken*, 36

⁴⁵ Ibidem 36

⁴⁶ I.M.H. Evers, 'Gezag en toverij in het tweeherig Maastricht', in: M. Gijswijt-Hofstra en W. Frijhoff (ed.), *Nederland betoverd. Toverij en Hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 149-160, 153

⁴⁷ Evers, 'Gezag en toverij in het tweeherig Maastricht', 153-154

⁴⁸ Ibidem 155

versterkende werking. Daarnaast werd er in de tweede helft van de zestiende eeuw een flinke hoeveelheid ordonnanties uitgevaardigd tegen tovenarij, door beide wereldlijke en kerkelijke overheden.⁴⁹ Van alle kanten werd de magistraat en de bevolking dus beïnvloed en nam het heksengeloof toe ten tijde van de Contrareformatie.

Ook in Roermond was er sprake van een sterk contrareformatorisch beleid, volgens Dresen-Coenders.⁵⁰ Roermonds eerste bisschop, Wilhelmus Lindanus was in zijn vorige functie inquisiteur geweest en een fervent voorvechter van de Contrareformatie. Lindanus was al in 1561 benoemd, maar werd vanwege grote weerstand vanuit de magistraat pas in 1569 geïnstalleerd. Toen kondigde hij meteen de besluiten van het Concilie van Trente integraal af en richtte een kerkelijke rechtbank op. Uit bronnen blijkt dat Lindanus overtuigd was van het bestaan van hekserij en hij beklaagde zich over het feit dat de schout niet sterk genoeg optrad tegen de aanwezigheid van een grote groep tovenaars en toveressen in Stevensweert.⁵¹ Ook de opvolgers van Lindanus proberen het beleid ten aanzien van ketterij en toverij te verscherpen en de afspraken die gemaakt zijn op het Concilie van Trente te realiseren. Dresen-Coenders heeft een grote hoeveelheid brieven achterhaald van Lindanus en zijn opvolgers waaruit hun grote zorgen en ijver blijkt ten opzichte van het sterker optreden tegen hekserij en toverij.⁵²

In 1609 begon het Twaalfjarig Bestand, een periode die werd gebruikt om 'de vorming van burgers in contrareformatorische geest meer kracht bij te zetten.'⁵³ Er was sprake van een grote hervormingsijver en op 24 september 1613 begon in Roermond een procesreeks gericht tegen hekserij. Uiteindelijk zouden in drie maanden tijd 64 heksen verbrand worden. Deze procesreeks werd veroorzaakt door het jarenlange contrareformatorische beleid en het sterke streven van de bisschoppen en later ook de schouten om de bepalingen van het Concilie van Trente één op één over te nemen.

Concluderend kan gesteld worden dat de Contrareformatie ervoor heeft gezorgd dat de aanvankelijk milde houding van de rooms-katholieke autoriteiten veranderde. De leer moest gezuiverd worden en strenger worden nageleefd. Dit betekent dat er een hernieuwde belangstelling komt voor de al eeuwenoude ordonnanties en de hernieuwde afspraken die gemaakt zijn binnen het Concilie van Trente. Deze hernieuwde belangstelling zorgt voor een opleving in de heksenvervolging in de gebieden waar de Contrareformatie voet aan grond krijgt.

---

⁴⁹ Ibidem 158

⁵⁰ L. Dresen-Coenders, 'De grote 'heksenbrand' van Roermond (1613)', in: M. Gijswijt-Hofstra en W. Frijhoff (ed.), *Nederland betoverd. Toverij en Hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 161-173, 168

⁵¹ L. Dresen-Coenders, 'De grote 'heksenbrand' van Roermond (1613)', 169

⁵² Ibidem 168-170

⁵³ Ibidem 170

Hiermee is een compleet beeld geschetst van de veranderende houding van de rooms-katholieke kerk ten tijde van het begin van de heksenvervolging en de invloed van de Reformatie in deze verandering. Wat was echter de houding van de aanhangers van de Reformatie zelf? Zagen zij de heksenvervolging als een paapse dwaling of joegen ook de hervormden actief heksen na?

De protestantse kerk

'The Reformation took a good deal of magic out of religion'⁵⁴, aldus Keith Thomas, die onderzoek gedaan heeft naar de invloed van religie op de afnemende impact van magie in Engeland. Hij constateert echter ook dat heksenvervolging tegelijkertijd met de Reformatie arriveerde in Engeland.⁵⁵ Hoe vallen deze twee constatering met elkaar te rijmen? Als de Reformatie ervoor gezorgd heeft dat de magie voor een groot deel uit de religie verdween; hoe kan het dan dat tegelijkertijd met de Reformatie de heksenvervolging arriveerde? De Reformatie beperkte inderdaad sterk het magische aspect van religie; zo werd het aantal sacramenten teruggebracht van zeven naar twee. Maar tegelijkertijd bracht de Reformatie een verscherping van verhoudingen met zich mee, zoals al eerder geconstateerd is. Deze verscherping heeft ervoor gezorgd dat eeuwenoude decreten nu actief werden nageleefd. Er kan dus gesteld worden dat de heksenvervolging tot bloei is gekomen dankzij de reacties van de verschillende kampen op elkaar. Maar voordat deze stelling definitief wordt onderschreven is het goed om te kijken naar de houding van de protestanten ten opzichte van de heksenvervolging. Waren zij actieve heksenjagers of deden zij de heksenvervolging af als een Roomse dwaling, net zoals zij vijf van de zeven sacramenten af hadden gedaan als dwalingen?

De officiële gereformeerde houding ten opzichte van toverij en magie kan terug worden gevonden in de Heidelbergse Catechismus van 1563. In zondag 35, vraag 94, wordt gevraagd naar de inhoud van het eerste gebod, 'Gij zult geen andere goden voor Mijn aangezicht hebben'.⁵⁶ Het antwoord luidt als volgt: 'Dat ik, zo lief als mij mijner ziele zaligheid is, alle afgoderij, toverij, waarzegging, superstitie of bijgeloof, aanroeping van de heiligen of van andere schepselen, mijde en vliede.'⁵⁷ Officieel hield de gereformeerde kerk zich dus ver van toverij en andere magische zaken. Maar betekent dit dat zij er niets mee van doen wilden hebben –en dien tengevolge dus ook niet vervolgden-, of betekent het juist dat zij alle vorm van magie en toverij zoveel mogelijk wilden uitbannen?

---

⁵⁴ K. Thomas, *Religion and the Decline of Magic* (Harmondsworth 1991) 763

⁵⁵ Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, 594

⁵⁶ *Heidelberger Catechismus*, vraag en antwoord 94. Te raadplegen via: <http://www.online-bijbel.nl/catechismus/vraag/94/>

⁵⁷ Ibidem

Over deze laatste vraag bestond in de protestantse kerk verdeeldheid en er bestaan dan ook verschillende verklaringen van bovengenoemde Catechismusvraag.⁵⁸ Predikant C. Cortens was bijvoorbeeld niet van mening dat toverij vervolgd moest worden.⁵⁹ Dit strookt niet met een zinsnede van Johan Huizinga in zijn bekende werk *Herfsttij der Middeleeuwen*. Volgens Huizinga waren toverijprocessen namelijk veel langer doorgedaan, als niet de regenten maar de predikanten het in de Republiek voor het zeggen hadden gehad.⁶⁰ Dit impliceert dat gereformeerde predikanten juist zeer op heksenvervolging gespitst waren. Marijke Gijswijt-Hofstra is een andere mening toegedaan; volgens haar is dit een misvatting.⁶¹

De primaire geschreven bronnen geven dus verdeelde informatie, en ook de interpretaties van deze bronnen geven geen eenduidig antwoord. Wel kan gesteld worden dat de gereformeerden het bestaan van toverij niet ontkenden en dat zij toverij sterk associeerden met het katholicisme.⁶² Volgens de gereformeerden beschikte God over het menselijk lot en had de mens zelf daar geen invloed in. Dit was echter de officiële opvatting; in de praktijk was er nog vaak sprake van bijgeloof. Leden van de gereformeerde kerk hebben elkaar tot ver in de zeventiende eeuw beschuldigd van toverij, beoefenden contramagie en bezochten een waarzegger.⁶³

Binnen de gereformeerde autoriteiten zijn, in tegenstelling tot binnen de rooms-katholieke autoriteiten, geen heksenjagers te vinden. Voor contramagie moesten de gereformeerde lidmaten zich dan ook richten tot katholieke geestelijken die zich bekwaamd hadden in exorcisme en dergelijke. Ook waarzeggers en duivelbanners hadden veelal een rooms-katholieke achtergrond. Deze duivelsbanners en exorcisten maakten gebruik van rituelen die sterk rooms-katholiek getint waren.⁶⁴ Binnen de gereformeerde kerk bestonden dus andere ideeën over toverij dan binnen de rooms-katholieke kerk, anders zouden de gereformeerde lidmaten zich niet tot de katholieken wenden als zij behoefte hadden aan contramagie. De gereformeerde kerk zwoer alle vorm van magie af, en in haar ogen bedreef de rooms-katholieke kerk zonde door contramagie te bedrijven. Malcolm Gaskill stelt het nog sterker: “[Witchcraft] informed the rhetoric used against all who contravened

---

⁵⁸ G.J. Stronks, ‘Onderwijs van de gereformeerde kerk over toverij en waarzeggerij, ca. 1580-1800’, in: M. Gijswijt-Hofstra en W. Frijhoff (ed.), *Nederland betoverd. Toverij en Hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 196-206

⁵⁹ Stronks, ‘Onderwijs van de gereformeerde kerk over toverij en waarzeggerij, ca. 1500-1800’, 199

⁶⁰ Johan Huizinga, geciteerd in: H. Roodenburg, ‘“Een soorte van duivelsche afgoderije”. De bestrijding van toverij door de gereformeerde kerkeraad te Amsterdam, 1580-1700’, in: M. Gijswijt-Hofstra en W. Frijhoff (ed.), *Nederland betoverd. Toverij en Hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 80-93, 80

⁶¹ M. Gijswijt-Hofstra, ‘Hoofdlijnen en interpretaties van Nederlandse toverij en hekserij’, in: M. Gijswijt-Hofstra en W. Frijhoff (ed.), *Nederland betoverd. Toverij en Hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 256-279, 277

⁶² Stronks, ‘Onderwijs van de gereformeerde kerk over toverij en waarzeggerij, ca. 1500-1800’, 201

⁶³ Gijswijt-Hofstra, ‘Hoofdlijnen en interpretaties van Nederlandse toverij en hekserij’, 264

⁶⁴ Ibidem 260 en:

Stronks, ‘Onderwijs van de gereformeerde kerk over toverij en waarzeggerij, ca. 1500-1800’, 201

the rules of the reformed Church, especially Catholics.”⁶⁵ Omgekeerd vond echter hetzelfde plaats: de rooms-katholieke kerk beschuldigde de gereformeerden van zonde en stelde zelfs dat de duivel Luthers leermeester was geweest. Daarnaast was het in katholieke kring algemeen bekend dat toverij vooral voorkomt op plaatsen waar veel protestanten wonen.⁶⁶

De officiële gereformeerde houding ten opzichte van heksenvervolging was dus zeer gematigd. Zij geloofden wel in de praktijk van toverij –in de Bijbel is immers ook sprake van tovenaars- maar hielden zich verre van contramagie en het bestrijden van magie.⁶⁷ Toverij en magie was een fenomeen waar men zich te allen tijde van moest distantiëren. De Reformatie voltrok zich echter niet van de één op andere dag, en in de dagelijkse praktijk hielden de gereformeerde lidmaten zich wel degelijk bezig met magie en beschuldigden zij anderen van hekserij.

Hiermee komt de behandeling van de invloed van de kerk, hetzij rooms-katholiek of protestants, in de totstandkoming van de heksenvervolging in de Nederlanden en Vlaanderen tot een eind. Om het beeld van de heksenvervolging compleet te maken zal er in het verdere vervolg gekeken worden naar de teloorgang van de vervolging.

Hoofdstuk 3. De rol van de kerk in de beëindiging van de heksenjacht in de Nederlanden en Vlaanderen

De vragen die bestonden over de rol van de kerk in de totstandkoming van de heksenvervolging in de Nederlanden en Vlaanderen, bestaan ook voor de teloorgang van de vervolging. Dit hoofdstuk zal dus grote overeenkomsten vertonen met voorgaand hoofdstuk, alleen zal het zich niet richten op het begin van de heksenvervolging in de Nederlanden en Vlaanderen, maar op het einde. In hoeverre speelde de kerk een rol in de beëindiging van de heksenvervolging? De toelichting die in het begin van het voorgaande hoofdstuk gegeven is op het begrip ‘de kerk’, is ook in het verdere verloop van dit hoofdstuk van toepassing en er zal dan ook dezelfde structuur gehanteerd worden. Er zal echter geen onderscheid meer worden gemaakt tussen de traditionele rooms-katholieke visie en de contrareformatorische visie. Inmiddels was de Reformatie gevestigd in de Nederlanden en de rust dusdanig teruggekeerd dat een dergelijk onderscheid overbodig is. Wel is het goed, om evenals in het voorgaande hoofdstuk te beginnen met een datering; wanneer kwam de heksenvervolging in de Nederlanden tot een einde?

---

⁶⁵ M. Gaskill, *Crime and Mentalities in Early Modern England* (Cambridge 2000) 42

⁶⁶ Stronks, ‘Onderwijs van de gereformeerde kerk over toverij en waarzeggerij, ca. 1500-1800’, 201

⁶⁷ Gaskill, *Crime and Mentalities in Early Modern England*, 14

Volgens Toussaint-Raven vond het laatste heksenproces binnen de Nederlanden plaats in 1610. Het ging om twee vrouwen die beide werden vrijgesproken. Het laatste doodsvonniss werd waarschijnlijk in 1603 voltrokken.⁶⁸ Toussaint-Raven heeft echter de zuidelijke Nederlanden niet meegenomen in zijn onderzoek. Andrew Fix stelt dat de laatste daadwerkelijke executie in de Nederlanden plaatsvond in 1608 en het laatste proces plaatsvond in 1643.⁶⁹ Volgens Hans de Waardt vonden er vanaf de periode van rond 1650 geen processen meer plaats.⁷⁰ Jos Monballyu heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar heksenprocessen in Vlaanderen en volgens hem dateert het laatste proces waarbij de verdachte ook schuldig werd bevonden uit mei 1676.⁷¹ Willem Frijhoff en Marijke Gijswijt-Hofstra hebben in hun bundel 'Nederland betoverd, toverij en hekserij van de veertiende tot de twintigste eeuw' een lijst van toverijprocessen opgenomen. Volgens deze lijst heeft in 1649 voor het laatst iemand het doodsvonniss ontvangen. In 1729 vond in Oudewater het laatste toverijproces plaats waarin beide verdachten onschuldig werden bevonden.⁷²

Er kan geconcludeerd worden dat over het daadwerkelijke einde van de hekserijprocessen in de Nederlanden veel onduidelijkheid bestaat. Over het algemeen kan gesteld worden dat rond 1650 er geen processen meer plaatsvonden waarbij een verdachte ook daadwerkelijk schuldig werd bevonden en dientengevolge werd geëxecuteerd. Daarom zal in het verdere vervolg van dit essay 1650 gehanteerd worden als eindpunt van de heksenvervolging. Het is opvallend dat in de Nederlanden de heksenprocessen eerder tot een eind kwamen in vergelijking met andere Europese landen. Daar kwamen heksenprocessen tot ver in de zeventiende eeuw nog voor; en soms zelfs in het begin van de achttiende eeuw. Zo vond in Engeland het laatste proces plaats in 1717; de persoon in kwestie werd onschuldig bevonden. De laatste keer dat iemand daadwerkelijk veroordeeld werd in Engeland, was in 1684 of 1685.⁷³ Zou het succes van de Reformatie binnen de Nederlanden hebben bijgedragen aan de in verhouding vroegtijdige beëindiging van de heksenvervolging? Maar voordat er gekeken zal worden naar de rol van de protestanten in de beëindiging van de heksenvervolging zal er eerst gekeken worden naar de positie van Rooms-katholieken.

---

⁶⁸ Toussaint Raven, *Heksenvervolging*, 93

⁶⁹ A.C. Fix, *Fallen angels: Balthasar Bekker, spirit belief, and confessionality in the seventeenth century Dutch republic* (Dordrecht 1991) 4

⁷⁰ De Waardt, *Toverij en samenleving*, 210

⁷¹ <http://www.kuleuvenkortrijk.be/facult/rechten/Monballyu/Rechtlagelanden/Heksenvlaanderen/Vonnissenhekserij/Vonnissenhekserijtekst1650-1700.htm>

⁷² Gijswijt-Hofstra en Frijhoff (ed.), *Nederland betoverd*, 332-343

⁷³ Toussaint Raven, *Heksenvervolging*, 88 en

S. D'Cruze en L.A. Jackson, *Women, Crime and Justice in England since 1660* (Basingstoke 2009) 5

De rooms-katholieke kerk

De rol van de rooms-katholieke kerk in de beëindiging van de heksenvervolging in de Nederlanden en Vlaanderen is moeilijk te achterhalen. De verschillende onderzoeken concentreren zich namelijk vooral op de invloed van de protestanten, op enkele uitzonderingen na. Zo heeft Mark Gielis onderzoek gedaan naar de opvattingen van protestantse en rooms-katholieke theologen in de Nederlanden over toverij en het duivelspact. Daaruit blijkt dat er wel degelijk een aantal functionarissen zijn binnen de rooms-katholieke kerk die zich hebben gericht tegen het bijgeloof. De aartsbisschop van Luik, Erard de la Marck, legde bijvoorbeeld in 1512 een vertaling van het *Opus tripartitum* van Johannes Gerson (1363-1429) op als catechismus van zijn bisdom. Gerson verklaarde in zijn werk het aanwenden van 'ijdele' middelen tegen rampspoed, het raadplegen van waarzeggers en het gebruik maken van amuletten tot bijgeloof.⁷⁴ Verder noemt Gielis nog de franciscaner monniken Dirk Coelde (overleden in 1515) en Thomas Herentals (overleden in 1530); ook zij gaven een opsomming van verschillende vormen van bijgeloof.⁷⁵

Een meer bekende katholiek die zich richtte tegen de heksenvervolging is Cornelis Loos (1546-1597), de auteur van *De vera et falsa magica* (De ware en valse magie). Zijn werk en opvatting worden echter veelal fout geïnterpreteerd. Loos beschouwde inderdaad de heksenvervolging als onzinnig, maar zijn beweegredenen waren anders dan veelal wordt gedacht. Zijn opvattingen hadden niet te maken met een gevoel van tolerantie of religieus scepticisme; hij vond enkel dat de heksenvervolging afleidde van het echte gevaar in de vorm van de protestantse ketterij. Volgens Loos deed hekserij enkel het lichaam van de mens schade aan, terwijl ketterij de ziel van de mens schade aandeed. Loos was dus een tegenstander van de heksenvervolging, maar niet zozeer van het heksengeloof. De inquisitie vervolgde Loos en dwong hem zijn opvattingen te herzien. Zijn manuscripten werden vernietigd en de rest van zijn leven zou Loos onder toezicht doorbrengen.⁷⁶

De Duitse jezuïet Friedrich Spee (1591-1635) sprak zich uit tegen de folteringen die gebruikt werden bij het verhoren van verdachten. Spee pleitte voor een hervorming van de heksenprocessen, niet zozeer voor de afschaffing ervan.⁷⁷ Hij was wel degelijk van het bestaan van heksen overtuigd, in zijn opinie waren het er echter veel minder dan het aantal dat nu veroordeeld werd. Volgens hem zorgden de folteringen er namelijk voor dat ook onschuldigen schuld bekenden.⁷⁸ Friedrich Spee probeerde het heksenproces te rationaliseren en te humaniseren, aldus Van Stockum, die een kort

---

⁷⁴ M. Gielis, 'Toverij en duivelspact volgens theologen uit de Nederlanden', in: M. Gijswijt-Hofstra en W. Frijhoff (ed.), *Nederland betoverd. Toverij en Hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 183-195, 193

⁷⁵ Gielis, 'Toverij en duivelspact volgens theologen uit de Nederlanden', 193

⁷⁶ G.K. Waite, 'Dienaren en dienaressen van de duivel, anabaptisten en duivelse samenzweringen in het vroegmoderne Europa' in: S. Zijlstra, *Doopsgezinde bijdragen. Nieuwe reeks* 27 (Hilversum 2001) 33-72, 61

⁷⁷ TH.C. van Stockum, *Friedrich von Spee en de heksenprocessen* (Amsterdam 1949) 4

Te raadplegen via: http://www.knaw.nl/Content/Internet_KNAW/publicaties/pdf/1231.pdf

⁷⁸ Van Stockum, *Friedrich von Spee en de heksenprocessen*, 4-6

onderzoek aan Friedrich Spee geweid heeft. Zijn boek *Cautio criminalis seu de processibus contra sagas liber* (1631), zou vele malen in het Duits herdrukt worden, maar het kende geen Nederlandstalige drukken. Zijn invloed in de Nederlanden was dan ook nihil.

De functionarissen binnen de rooms-katholieke kerk die zich richtten tegen het heksenproces vallen binnen twee categorieën. De functionarissen binnen de eerste categorie richtten zich tegen het geloof in bepaalde gaven die heksen zouden hebben. Het geloof in deze heksengaven, zoals de gave van het vliegen en het voorspellen van de toekomst, keurden zij specifiek af. Zij zwoeren echter niet openlijk het bestaan van heksen af. De tweede categorie functionarissen richtte zich niet tegen de aspecten van het heksengeloof, maar tegen de vorm waarin het gerechtelijk proces plaatsvindt. Volgens Spee leidde de gebruikte procesvorm tot veel foutieve veroordelingen en Loos vond dat het enkel afleidde van het echte gevaar. Ook binnen deze categorie werd echter niet getwijfeld aan het bestaan van heksen. Dat neemt niet weg dat er wel degelijk katholieken waren die zich om verschillende redenen gericht hebben tegen de heksenprocessen en het heksengeloof. In dit opzicht kan gesteld worden dat ook de rooms-katholieke kerk heeft bijgedragen aan het beëindigen van de heksenvervolging. Daar kan echter tegen ingebracht worden dat deze auteurs sterk in de minderheid waren getuige de schaarste van bronnen, en dat het veelal onbekend is in hoeverre hun opvattingen verspreid en geaccepteerd werden. Ook heeft de rooms-katholieke kerk als instituut geen officieel geluid doen uitgaan tegen de heksenvervolging, door bijvoorbeeld een pauselijk schrijven. Er kan dus geconcludeerd worden dat de rooms-katholieke kerk niet fundamenteel heeft bijgedragen aan het beëindigen van de heksenprocessen.

De protestantse kerk

In de Nederlanden was de positie van de katholieken echter steeds verminderd ten koste van de protestanten. Valt vanuit deze grotere positie van de protestanten misschien het vroegtijdige einde van de heksenvervolging in de Nederlanden te verklaren? Om de lijn van voorgaand gedeelte van het hoofdstuk voort te zetten zal er wederom gekeken worden naar de opvattingen van auteurs, ditmaal protestants van aard. Ongetwijfeld is de meest bekende auteur de gereformeerde predikant Balthazar Bekker. Bekker leefde echter van 1634 tot 1698 en bracht zijn boek *De betoverde wereld* uit in 1691; aangezien dit na de periode is waarin de heksenvervolging in de Nederlanden en Vlaanderen grotendeels tot een einde komt, zal Bekker niet behandeld worden. Toch krijgt Bekker veelal alle lof, vanwege zijn baanbrekende werk en wordt hij gezien als één van de voorlopers van de Verlichting. Naar mijn mening zijn er echter een aantal andere auteurs die wel actief waren toen de heksenprocessen nog aan de orde van de dag waren, en wordt hun rol in de tot nog toe bestaande geschiedschrijving over heksenprocessen onderbelicht.

Een uitzondering hierop is Johannes Wier (1515-1588), in tegenstelling tot Bekker was hij actief toen de heksenprocessen nog gaande waren. Zijn boek *De Praestigiis Daemonum et Incantationibus ac Veneficiis* (1563) en de daarin geventileerde opvattingen worden veel geciteerd in secundaire literatuur over heksenvervolging. Wier was van beroep arts en behoorde tot de protestantse gemeenschap. Hij schreef zijn werk dan ook vanuit een religieus-medische visie.

In zijn dagelijks leven als arts kreeg Wier verschillende malen te maken met 'bezeten' patiënten, ervaringen die hem er toe gezet hebben om *De Prestigiis Damonum* te schrijven.⁷⁹ Hij probeerde 'bezetenheid' en 'demonisme' zoveel mogelijk te rationaliseren door te pogen medische oorzaken te noemen die dergelijke kwalen konden veroorzaken. Dit betekent echter niet dat Wier het bestaan van de duivel ontkende. Wier perkt de macht van de duivel wel sterk in: volgens hem kon de duivel alleen maar functioneren omdat God dat toestond, *permissio Dei*.⁸⁰ God stond echter niet toe dat de duivel de mensen dingen liet doen die tegen de natuur ingingen zoals God die bedoeld had. Dat betekende dat mensen niet konden vliegen volgens Wier.⁸¹ Deze opvatting paste hij ook toe op weerwolverij: de menselijke natuur kon immers niet veranderd worden door de duivel en daarom was het bestaan van weerwolven uitgesloten. De duivel was echter wel dusdanig machtig dat hij mensen de veronderstelling kon geven dat zij een weerwolf waren, aldus Wier. Bovenstaande illustreert dat Wier naast medische argumenten gebruik maakte van religieuze argumenten om het bestaande heksengelooft te hervormen.

Naast het naar voren brengen van een hernieuwde visie op de macht van de duivel, roept Wier ook op tot actie in de vorm van proceshervorming. Hij pleitte ervoor om bij een natuurlijk onmogelijke misdaad of bekentenis en bij bezetenheid de hulp van een ervaren arts in te roepen, zodat deze kon bepalen of de verdachte al dan niet geestesziek was. Volgens hem moest een door de duivel bezetene juist met medelijden in plaats van met straf tegemoet worden getreden. De enige schuldige aan hekserij is volgens Wier de duivel; en de duivel is dan ook de enige die gestraft zou moeten worden. Hij ontkent dus niet het ontstaan van hekserij maar pleit voor een meer rationele aanpak tijdens de processen en voor een milde behandeling van de slachtoffers.⁸²

Tot zover de opvattingen van Johannes Wier. In hoeverre zijn deze opvattingen ook van invloed geweest op de totstandkoming van het einde van de heksenvervolging? Het werk van Wier werd en wordt nog steeds veel geciteerd. Hij is een van de meest bekende personen die zich gericht heeft tegen de heksenvervolging en zijn werk, met name de medisch-religieuze inslag ervan, is dan

---

⁷⁹ J.J. Cobben, *Johannes Wier. Zijn opvattingen over bezetenheid, hekserij en magie* (Assen 1960) 14

⁸⁰ Cobben, *Johannes Wier*, 36, 65

⁸¹ Ibidem 37

⁸² Ibidem 52-54

ook van grote invloed geweest. Volgens Cobben heeft het echter wel enige tijd geduurd voordat zijn werk verspreid was over de Nederlanden en kwam de 'inslag' dus enige tijd later.⁸³

Een andere auteur binnen de Nederlanden is Abraham Palingh, de auteur van *'t Afgerukt mom-aansicht der Tooverye* (uitgegeven in 1659). Over hem is, in tegenstelling tot Bekker en Wier, weinig bekend. Het boek bestaat uit een drietal dialogen tussen Eusebius (Palingh zelf) en respectievelijk Tymon of Mantus. Eusebius, en dus Palingh zelf, stelt dat de duivel niet kan schaden zonder Gods toestemming. De kracht die toegeschreven wordt aan heksen is een onderkenning van de macht van God. Toverij is bedrog dat door de roomse geestelijkheid de wereld in wordt geholpen en wordt verspreid door waarzeggers, wichelaars en ander onbetrouwbaar volk. In dit betoog vertelt hij ook van een drietal zaken waarin zogenaamde slachtoffers van toverij hun kwalen fingeerden, om zo te kunnen profiteren van de liefdadigheid van omstanders. Tevens verhaalt hij van kwakzalvers die eerst stiekem zelf een kwaal veroorzaken en vervolgens het juiste medicijn –tegen een flinke vergoeding- aandragen. Toverij is verlakkerij; vaak vanuit het oogpunt van winstbejag.⁸⁴ Voorin het boek staat een gedicht⁸⁵ afgedrukt van Jeremias de Decker, waarin hij overigens verwijst naar Johannes Wier als auteur die gelezen moet worden. De Decker bestempelt toverij als 'vervloecte sotternye', 'droom- en leugenleer', 'malle grillen' en 'dulle toverdwaling'. Hieruit blijkt wel de grote afkeur die hij voelt voor toverij en hekserij. Het is vervloekt, dom en leugenachtig in zijn opinie.

De Decker en Palingh zijn beiden scherp in het afkeuren van heksengeloof; zij gaan hierin nog een stap verder dan Wier. Palingh rept in zijn werk niet over een andere opvatting over de macht van de duivel; hij ziet het geloof in hekserij enkel als een onderkenning van de macht van God, en heeft ervoor gekozen om een uitermate scherpe dichter als De Decker de eerste bladzijden van zijn boek te vullen met een gedicht waar geen enkele twijfel over mogelijk is. In zijn duidelijke afkeuring is Palingh dus baanbrekend. Er is echter onvoldoende onderzoek gedaan om te kunnen concluderen in hoeverre het boek invloed heeft gehad.

Samenvattend kan gesteld worden dat er binnen de protestantse gemeenschap zonder enige moeite een aantal auteurs te vinden zijn die zich duidelijk gericht hebben op veranderingen in de procesvorm of zich zelfs gericht hebben tegen het heksengeloof zelf. De invloed van in ieder geval Bekker en Wier is groot geweest op de opinievorming binnen de protestantse gemeenschap. Feit blijft dat het echter om een aantal individuele publicaties gaat die niet toepasbaar zijn op de gehele protestantse gemeenschap. Daarom is het goed te kijken naar het officiële standpunt van de

---

⁸³ Ibidem 54

⁸⁴ A. Palingh, *'t Afgerukt Mom-aansicht der Tooverye: Daer in het bedrogh der gewaande Tooverye naakt ontdekt en met gezonde Redenen en exempelen dezer Eeuwe aangewezen wort* (Amsterdam, 1659, herdruk 1725) 4

⁸⁵ A. Palingh, *'t Afgerukt Mom-aansicht der Tooverye*, 7-8

protestanten. Er zal dan ook gekeken worden naar besluiten van de protestantse functionarissen binnen verschillende kerkenraden rond 1650 aangaande hekserij.

Herman Roodenburg heeft onderzocht hoe de gereformeerde kerkenraad van Amsterdam in de periode van 1580 tot 1700 toverij heeft bestreden.⁸⁶ In 1597 riep deze kerkenraad nog op tot een strenger optreden van de overheid tegen toverij en waarzeggerij. Het is dan ook opvallend dat de kerkenraad zelf slechts lichte straffen oplegde, zoals een eenmalige ontzegging van de toegang tot het Heilig Avondmaal, terwijl zij ook de gegevens van de overtreders door had kunnen spelen naar de wereldlijke overheid zodat er een proces zou volgen. Als gemeenteleden elkaar beschuldigden van toverij probeerde de kerkenraad beide partijen weer met elkaar te verzoenen. Er trad een discrepantie op tussen de overtuiging van de kerkenraad en die van de lidmaten. Regelmatig zochten de lidmaten bijvoorbeeld nog hulp bij katholieke geestelijken in geval van liefdesproblemen, diefstal of ziekte. Volgens de kerkenraad was het geloof in toverij een vorm van bijgeloof, en daarom dus een zonde. De Amsterdamse kerkenraad heeft niet actief opgeroepen tot het beëindigen van de heksenprocessen, maar heeft indirect wel aan het einde bijgedragen door het heksengeloof te waarderen als bijgeloof en het waarheidsgehalte van hekserij te ontkennen.

Zoals Roodenburg onderzoek heeft gedaan naar de houding van de Amsterdamse kerkenraden inzake toverij, zo heeft Marijke Gijswijt-Hofstra onderzoek gedaan naar de houding van Zeeuwse kerkenraden in de periode van de zestiende tot de twintigste eeuw.⁸⁷ Volgens haar waren de Zeeuwse kerkenraden actief in het bestrijden van contramagie en het bemiddelen tussen lidmaten, evenals de Amsterdamse kerkenraden.⁸⁸ De tuchting die de kerk oplegde naar aanleiding van onttovering en dergelijke was milder dan de tuchting die werd opgelegd naar aanleiding van vechtpartijen, overmatig alcoholgebruik, voorhuwelijkse zwangerschappen en dergelijke.⁸⁹ Toverij was dus voor de protestantse kerkenraden in Zeeland niet langer een misdaad waarop enkel de dood een gepaste straf zou zijn. Volgens Gijswijt-Hofstra kan worden vastgesteld dat toverij van 'nagenoeg verwaarloosbare importantie' was.⁹⁰

Naast het eigen interne beleid van milde tuchting probeerde de protestantse kerk ook pressie uit te oefenen op de wereldlijke overheid. Zo drong de provinciale synode van Zeeland in 1602 bij de Staten van Zeeland aan op een verbod en strafbaarstelling van bijgelovige praktijken zoals waarzeggerij en bedevaarten.⁹¹ Volgens Willem de Blécourt en Freek Peereboom oefende de kerk in de eerste helft van de zeventiende eeuw pressie uit op de wereldlijke overheid met betrekking op

---

⁸⁶ Roodenburg, "Een soorte van duivelsche afgoderije", 80-93

⁸⁷ Gijswijt-Hofstra, 'Toverij voor de Zeeuwse magistraten en kerkeraden' 94-106

⁸⁸ Ibidem, 101

⁸⁹ Ibidem, 103-104

⁹⁰ Ibidem, 105

⁹¹ Ibidem, 101

duivelsbanners.⁹² In tegenstelling tot de Rooms-katholieke functionarissen probeerden protestantse functionarissen dus wel actief de overheid aan te zetten tot een verandering in beleid. Het gedane onderzoek is echter te beperkt om te kunnen concluderen dat dit geldt voor de gehele protestantse kerk en niet slechts voor enkele lokale afdelingen.

Concluderend kan worden gesteld dat er binnen de protestantse kerk het bestaan van heksen als onwaar werd geacht. Hekserijgeloof was echter nog steeds een zondig bijgeloof, het was immers een onderschatting van de macht van God. Toonaangevende auteurs als Bekker, Wier en Palingh zijn dezelfde mening toegedaan. Omdat bijgeloof nog steeds een zonde was, trad de protestantse kerk op tegen lidmaten die zich hadden ingelaten met een vorm van hekserij. Dit optreden was echter mild van vorm en andere misstappen werden vaak veel zwaarder getuchtigd. Lokale synoden en kerkenraden riepen actief de wereldlijke overheden op om strenger op te treden tegen het schadelijke bijgeloof. Door het geloof in heksen tot een zonde te verheffen heeft de protestantse kerk naar mijn mening wel degelijk bijgedragen aan het beëindigen van het heksengeloof. Er zal echter nog verder onderzoek gedaan moeten worden om dit met zekerheid te kunnen stellen en om vast te stellen in welke mate dit het geval is geweest.

Conclusie

In hoeverre heeft de kerk invloed gehad in de totstandkoming en beëindiging van de heksenjacht in de Nederlanden en Vlaanderen? De houding van de rooms-katholieke kerk ten tijde van de totstandkoming van de heksenvervolging rond 1550 is niet eenduidig. De lokale katholieke autoriteiten waren terughoudend in het vervolgen van heksen uit angst voor onrusten, omdat het afleidde van het echte gevaar in de vorm van ketterij of omdat men verhoudingen met de wereldlijke overheden niet wilde verstoren. De invloed van de rooms-katholieke kerk in de totstandkoming van de heksenjacht is dan ook nihil geweest. Er was echter wel sprake van een duidelijke officiële opdracht tot heksenvervolging, maar in de lokale praktijk werd deze opdracht bijna niet nageleefd.

Bovenstaande geldt echter niet voor de gebieden binnen de Nederlanden en Vlaanderen waar de Contrareformatie voet aan bodem kreeg. In deze gebieden veranderde namelijk de aanvankelijk milde houding van de katholieke autoriteiten. Als antwoord op de Reformatie moest de rooms-katholieke leer gezuiverd worden en strenger worden nageleefd. Dit betekende dat er een hernieuwde belangstelling kwam voor de al eeuwenoude ordonnanties en de hernieuwde afspraken

---

⁹² F. Peereboom, geciteerd in: W. de Blécourt, 'Doodstraf in Drenthe? Zestiende-eeuwse juridische procedures inzake tover', in: M. Gijswijt-Hofstra en W. Frijhoff (ed.), *Nederland betoverd. Toverij en Hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 117-123, 116

die gemaakt waren binnen het Concilie van Trente aangaande hekserij. Deze hernieuwde belangstelling zorgt voor een opleving in de heksenvervolging in de contrareformatorische gebieden.

De officiële protestantse houding ten opzichte van heksenvervolging was zeer gematigd rond 1550. Zij geloofden wel in de praktijk van toverij maar hielden zich verre van contramagie in tegenstelling tot de rooms-katholieken. Toverij en magie was een fenomeen waar men zich van moest distantiëren. De Reformatie voltrok zich echter niet van de één op de andere dag, en in de dagelijkse praktijk hielden de lidmaten zich wel degelijk bezig met magie en beschuldigden zij anderen van hekserij. Ook binnen de protestantse kerk zorgde de Reformatie voor verscherpte verhoudingen; veelal werden de rooms-katholieken door protestanten beschuldigd van magie en hekserij en vice versa.

Concluderend kan gesteld worden dat de rooms-katholieke en protestantse kerk van beduidend minder invloed zijn geweest op de totstandkoming van de heksenvervolging dan vaak wordt aangenomen. De rooms-katholieke kerk kende een officiële opdracht tot heksenvervolging, maar deze werd veelal niet nageleefd. Toch kent de rooms-katholieke kerk fanatieke heksenvervolgers, zoals Sprenger en Institoris; iets waarvan binnen de protestantse kerk geen sprake was. De protestantse kerk erkende het bestaan van hekserij; maar hield zich er vervolgens verre van. De protestantse kerk hield zich dus ook niet bezig met contramagie, exorcisme en dergelijke; in tegenstelling tot de rooms-katholieke kerk. Toch moet duidelijk gesteld worden dat beiden dus wel degelijk het bestaan van hekserij erkenden en waarschuwden vanaf de kansel of het altaar voor de gevaren ervan. In dit opzicht hebben zij allebei wel degelijk bijgedragen aan de totstandkoming van het heksengeloof. In de daaropvolgende vervolging hebben zij echter geen grote rol gespeeld; in ieder geval een minder grote rol dan vaak wordt aangenomen. De wereldlijke overheden hebben hierin duidelijk het voortouw genomen.

De rol van de rooms-katholieke kerk in de beëindiging van de heksenprocessen rond 1650 is klein of zelfs geheel afwezig. Er is sprake van een zeer klein aantal katholieke functionarissen dat zich toentertijd heeft gericht tegen de heksenprocessen. Zij ontkenden het bestaan van bepaalde aspecten binnen het heksengeloof zoals het vliegen, of keerden zich tegen de procesvorm. Het gebruik maken van foltering zou namelijk leiden tot veel onschuldige veroordelingen. Ze ontkenden dus niet het bestaan van hekserij. Het officiële rooms-katholieke standpunt was echter nog even ferm als tijdens de totstandkoming van de vervolging. De afwijkende functionarissen moesten van hogerhand veelal hun woorden herroepen en hun publicaties werden verboden. Er moet nog verder onderzoek gedaan worden naar publicaties van katholieken rond 1650 in de Nederlanden en Vlaanderen aangaande hekserij om definitief te kunnen stellen dat de rooms-katholieke kerk geen enkele rol heeft gespeeld in de beëindiging van de heksenvervolging; gebaseerd op het huidig bekende bronnenmateriaal is dit echter wel de voorlopige eindconclusie.

Waar de rooms-katholieke opvatting ten tijde van het begin en ten tijde van het einde van de heksenprocessen dus grotendeels onveranderd was, is er binnen de protestantse opvatting wel sprake van een verandering. Er waren bekende protestantse auteurs als Bekker en Wier die het heksengeloof nu duidelijk kwalificeerden als onwaar. Het geloof in heksen werd nu zelfs gezien als een grote zonde; het was immers een ontkenning van de macht van God ten koste van de duivel. Om haar lidmaten te behoeden voor deze zonde trad de protestantse kerk mild op tegen lidmaten die zich hadden ingelaten met magie en toverij. Daarnaast riepen officiële instanties binnen de protestantse kerk, zoals kerkenraden en synoden, de wereldlijke overheden op om een einde te maken aan dit bijgeloof. Door het geloof in heksen tot een zonde te verheffen heeft de protestantse kerk dan ook bijgedragen aan het beëindigen van het heksengeloof, iets wat logischerwijs weer heeft bijgedragen aan het beëindigen van de processen.

De protestantse kerk en de rooms-katholieke kerk hebben beide bijgedragen aan de totstandkoming van het heksengeloof in de Nederlanden en Vlaanderen; de rol in de totstandkoming van de daadwerkelijke heksenvervolging en hekserijprocessen rond 1550 was echter nihil. In de beëindiging van de heksenvervolging is er echter sprake van een discrepantie; de rol van de rooms-katholieke kerk was wederom zeer klein, maar binnen de protestantse opvatting was er sprake van een verschuiving waardoor er actief is bijgedragen aan het beëindigen van het heksengeloof en de daaruit volgende vervolging.

Bibliografie

Cobben, J.J., *Johannes Wier. Zijn opvattingen over bezetenheid, hekserij en magie* (Assen 1960)

S. D'Cruze, S. en Jackson, L.A., *Women, Crime and Justice in England since 1660* (Basingstoke 2009)

Dresen-Coenders, L., *Het verbond van heks en duivel. Een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderende situatie van de vrouw en als middel tot hervorming der zeden* (Baarn 1983)

Dresen-Coenders, L., Geerdes, M. en Rooijackers, G. (ed.), *Duivelsbeelden. Een cultuurhistorische speurtocht door de Lage Landen* (Baarn 1994)

Fix, A.C., *Fallen angels: Balthasar Bekker, spirit belief, and confessionality in the seventeenth century Dutch republic* (Dordrecht 1991)

Gaskill, M., *Crime and Mentalities in Early Modern England* (Cambridge 2000)

Gijswijt-Hofstra, M., en Frijhoff W. (ed.), *Nederland betoverd. Toverij en Hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987)

Monballyu, J., *Van hekserij beschuldigd. Heksenprocessen in Vlaanderen tijdens de 16de en 17de eeuw* (Kortrijk-Heule 1996)

Palingh, A., *'t Afgerukt Mom-aansicht der Tooverye: Daer in het bedrogh der gewaande Tooverye naakt ontdekt en met gezonde Redenen en exempelen dezer Eeuwe aangewezen wort* (Amsterdam, 1659, herdruk 1725)

Scheltema, J., *Geschiedenis der heksenprocessen, eene bijdrage tot den roem des vaderlands* (Haarlem 1828)

Sprenger, J. en Institoris H., *Malleus Maleficarum. Der Hexenhammer. Verfaßt von den beiden Inquisitoren Jakob Sprenger und Heinrich Institoris. Zum ersten Male ins Deutsche übertragen und eingeleitet von J.W.R. Schmidt* (Darmstadt 1974)

Van Stockum, TH.C., *Friedrich von Spee en de heksenprocessen* (Amsterdam 1949)

Thomas, K., *Religion and the Decline of Magic* (Harmondsworth 1991)

Toussaint Raven, J.E., *Heksenvervolging* (Bussum 1972)

Triest, M. en Gils, L., *Met de duivel naar bed. Heksen in de Lage Landen* (Leuven 2002)

Van de Vrugt, M., *Aengaende criminele saken* (Deventer 1982)

De Waardt, H., *Toverij en samenleving. Holland 1500-1800* (Den Haag 1991)

Waite, G.K., 'Dienaren en dienaressen van de duivel, anabaptisten en duivelse samenzweringen in het vroegmoderne Europa' in: S. Zijlstra, *Doopsgezinde bijdragen. Nieuwe reeks 27* (Hilversum 2001)